

ÖZBEGISTAN RESPUBLIKASYNYN ÝOKARY WE ÝÖRITE
ORTA BILIM MINISTRIGI

BERDAK ADYNDAKY GARAGALPAK DÖWLET
UNIWERSITETI

UZBEK FILOLOGIÝASY FAKULTETI
FILOLOGIÝASY KAFEDRASY

Fakultet dekany:

_____ dots. H.Abdullaev.

«_____» _____ 2016-nji ýyl

5220100 – filologiýa we dilleri okatmak (türkmen filologiýasy) bakalawr
ýönelişiniň 4-kurs talyby «Turkmenleriň kesip-hunär bilen baglanşykly
leksikasy» mowzugyndaky

Gutardyş kesplik işi

Goramaga rugsat berildi
filologiýa kafedrasynyň
müdiri:

_____ |Sharipowa J.

Ylmy ýolbaşçylar:

_____ Ass.Kurtcaew A

«_____» _____ 2016 –nji ýyl

NÖKÜS- 2016

Döwlet Attestatsiýa komissiýasynyň

KARARY

5220100 – filologiýa we dilleri okatmak (türkmen filologiýasy) bakalawr ýönelişiniň 4-kurs talyby Kemalowa Aleýlanyň «Türkmenleriň kesip-xünär bilen baglanşykly leksikasy» diýen mowzukdaky gutardyş kesplik işine

«_____» ball goýulsyn

DAK başlygy: _____

DAK orunbasary: _____

DAK agzalary: _____

Türkmenleriň kesip-huner bilen baglanyşykly leksikasy

MEÝILNAMA

GIRIŞ

Temanyň derwaýyslylygy we öwrenilişi.

1 Bap. Türkmenleriň oba-hojalygy bilen baglanyşykly leksikasy.

1.Agaç ussagylygy bilen bagly sözler.

2.Demir ussagylygy bilen bagly sözler.

3.Jaý gurluşygyna degişli sözler .

4.Zergärçilik leksikasy.

II bap. Halyçylyk bilen baglanyşykly tikiňçilik leksikasy.

III bap. Kesp-kär bilen baglanyşykly sözleriň ýasalyşy.

Netije.

Edebiýatlar

GIRIŞ

Temanyň derwaýyslygy:

Özbekistan Respublikasynda ýaşaýan etniki taýdan az bolan halklaryň hukuklaryny goramak Özbekistan Respublikasynyň Konstitutsiýasynda anyk görkezilendir. Bu bolsa, Özbekistanda ýaşaýan halklaryň dilini we olaryň medenietini ösdürmekde uly ähmiýete eýe boldy.

Garaşsyz Özbekistan döwletimiziň aýrylmaz bölegi bolan Garagalpagystan Respublikasy Orta Aziýada aýratyn orny eýeýär. Bu erde birnäçe millet wekilleri bir maşgala agzalary ýaly bolup ýaşap gelýärler. Bu halklaryň uzak döwürlerden bäri goňşy we aralaşyp ýaşamaklary olaryň durmuşynda, medenietinde umumylyklaryň emele gelmegine getripdir.

Temanyň täzeligi: Bu iş türkmen dilinde türkmenleriň kesp-hünär leksikasy hakda bolup, biz bu işimizde esasan garagalpagystanda ýaşaýan türkmenleriň dilinde hem, türkmen edebi dilinde ulanylýan kesp-hünärmentçilige degişli sözleri öwrenmeklik mesesine bagyşlanýar.

Işiň maksady we wezipesi: Bu gutardyş kesplik işde türkmen edebi dilinde we esasan garagalpagystan türkmenleriniň hünärmentçilik leksikasy, ulanylyş aýratynlyklaryny öwrenmegi öz önünde maksat edip goýýar. Şol maksatdan gelip çykan ýagdaýda aşakdaky wezipeler çözülmelidir:

a) Türkmenleriň edebi dilinde we garagalpagystan türkmenleriniň hünärmentçilik leksikasyna degişli sözlerini öwrenmek;

b) Türkmenleriň edebi dilinde we garagalpagystan türkmenleriniň hünärmentçilik leksikasyna degişli sözleriň ulanylyş aýratynlygyny görkezmek.

Işň işleniş metody: Gutardyş kesplik işinde deňeşdirme, taryhy- deňeşdirme metodlaryndan peýdalanyldy.

Işň praktiki ähmieti: Bu gutardyş kesplik işinden mekdeplerde hünärmentçilige degişli sözleri ýokary okuw orunlarynda türki dilleri deňeşdirip öwrenmekde, şeýle-de türkmen dili ýönelişi boýança okaýan talyplara ýörite kurslar geçmekde peýdalanmak mümkin.

Işň gurluşy: Gutardyş kesplik işi Giriş we başga « Türkmenleriň oba-hojalygy bilen baglanyşkly leksikasy», «Halyçylyk bilen baglanyşkly sözler» «Kesp-kär bilen baglanyşkly sözleriň ýasalyşy.» Netizeden dien üç bapdan ybarat. Işň soňunda peýdalanan edebiýatlaryň sanawy berilýär.

Diliň leksikasy halkyň taryhyna degişli bolan gymmatly maglumatlary özünde saklaýan hazynasy, ynsanyýetiň maddy we ruhy medeniýetine goşan goşandyny anyklamaga mümkinçilikberýän gözli çeşme bolup durýar.¹

Zähmet önümçilik gatnaşyklarynyň peýda bolmagy we onuň ösmegi jemgyýetçilik zähmetiň bölünmegi netijesinde dürli kesp-käriň ýüze çykmagy öňi bilen professional leksikada öz beýany tapýar. Şonuň üçin-de kesp-kär bilen baglanyşkly leksikany öwrenmegiň toretiki we praktiki ähmiýetli möhüm meseledigi öz-özünden düşnükli.

Türkmen halky uzak geçmişiň dowamynda kesp-käre, hünäre uly üns berip gelipdir.sebäbi türkmen halkynyň ýaşayyş çeşmeleri ekerançylyk, maldarçylyk, senetçilik, zergärçilik bolupdyr. Bu kärleri, olary ýöretmegiň usullaryny, oňa degişli leksikany bir nesil ikinjä, ikinji üçünjä, üçünji özünden soňkulara miras galdyryp gelipdir.

Türkmen halkynyň gelin-gyzlarynyň dokaýan halydyr palaslary çeperçilik bilen geýimlerine salýan keşdeleri, zergärleriň ýasan şaý-sepleri şu günlere çenli beýleki halklaryň wekillerini geň galdyryp gelýär. Türkmenlerde dokmaçylyk has gadymy döwürlerden bäri dowam edip gelýär. Baryp XIII asyrdan Wenesiýaly syýahatçy Marko Polo türkmenlerde ajaýyp sungatyň bardygyny, olarda dünýäde iň owadan halylaryň, ýüpek matalaryň dokalýandygyny belläp geçipdir.

Biziň şu işimiziň maksady Garagalpagystanda ýaşaýan türkmenleriň kesp-kär bilen baglanyşykly leksikasyny ussaçylyga, halyçylyga, tikiçilige, zergärçilige degişli sözlerini öwrenmekden ony lingiwistik derňew etmekden ybaratdyr.

Garagalpagystanda ýüz müňe golaý türkmenler ýaşaýarlar. Türkmenler esasan Dörtgöl, Hojaili, Beruny, Şomanaý etraplarynda ýaşaýarlar. Dörtgöl etrabynda atalar ýaşaýar. Hojaili, Şomanaý etraplarynda bolsa ýomutlar ýaşaýarlar. Dörtgöl, Beruny etrabyndaky türkmenleriň gepleşiklerine ýerli özbek diliniň täsiri güýçli bolsa, Hojaili, Şomanaý türkmenleriniň gepleşigine garagapak diliniň täsiri güýçlidir. Sebäbi Hojaili etrabyndaky türkmenler esasan garagapaklar bilen goňşuçylykda ýaşaýarlar.

Türkmenleriň ondada garagalpagystanda ýaşaýan türkmenleriň kesp-kär bilen baglanyşykly leksikasy ýörite derňelenok. Dörtgöl etrabynyň türkmen gepleşigi barada S.Arazkulyýewiň “Garagalpagystan ASSR-nyň Dörtgöl etrabyndaky türkmen gepleşikleri” ýomut dialektiniň demirgazyk gepleşikleri barada J. Amansaryýewiň “Türkmen diliniň ýomut dialektiniň demirgazyk gepleşikleri” diýen işlerini görkezmek bolar. Ýöne bu işler ýörite kesp-kär bilen baglanyşykly leksikany öwrenmäge bagyşlanmadyk bolsa-da onda hünär bilen bagly käbir sözler barada maglumat berilýär.

Şu işiň dowamynda derňeljek kesp-kär bilen baglanyşykly leksika, türkmenleriň ýaşayan ýerlerine baryp,ussalar, halyçylar, ýaşulular bilen gürrüňdeş bolup olardan ýazylyp alyndy.

Dil biliminde belli bir kesp-kärde işleýän adamlaryň peýdalanyan önümçilik serişdeleriniň, gurallarynyň, önderýän önümleriniň atlaryny zähmet prosesini aňladýan sözleriň we söz düzümleriniň ählisine şol käri öwredýänleriň diline mahsus bolan sözleriň jemine professional leksika diýilýär.

Umumy halk we kesp-kär bilen baglanyşykly leksikanyň arasyyna berk çäk çekmek mümkin däl. Köplenç halatda olaryň arasyndaky tapawut durnuksyz bolýar.

Professional leksikanyň umumy halk leksikasyndan grammatiki we fonetiki taýdan uly bir tapawudy ýüze çykarmaýar. Kesp-kär bilen bagly leksikanyň hasyl edýän sözler özüleriniň morfologik gurluşy boýunça-da, ses sostawy boýunça-da umumy halk leksikasyndan tapawutlanmaýar. Olaryň arasyndaky tapawut professional leksikada belli bir kär bilen meşgullanan adamlar üçin düşnükli bolan sözlük sostawy bolmagydyr. Kesp-käre baglanyşykly leksika professional toparlaryň arasyndaky praktiki gatna-şyklary üpjün etmek zerurlygy bilen baglanyşykly döreýär.

M.Penjiýew “Türkmen diliniň professional leksikasy” diýen işinde kesp-kär bilen baglanyşykly leksikanyň dialekt sözlerinden, onuň territorial dialektden tapawudyny, ozone mahsus bolan aýratynlyklaryny aşakdaky ýaly belläp geçýär.

Dialekt sözleri esasan belli bir territoriýada ýerleşýän ilatyň belli bir toparynyň diline degişi bolup, local taýdan çäklendirilendir. Onuň tersine professional leksika territoriýa taýdan çäklendirilmeýär.

Territorial dialektlerde nähili hem bolsa gepleşigiň grammatik gurluşynda, sözlük sostawynda sesleriň sostawynda aýratynlyk ýüze çykýar. Kesp-kär bilen bagly leksikada bolsa, esasy aýratynlyk leksik hem-de frazeologik tapawuda

syrygýar. Territorial dialektler amatly jemgyýetçilik syýasy şertler netijesinde özbaşdak diliň derejesine ösüp ýetişýär, emma professional leksika hiç wagt özbaşdak diliň derejesine ösüp ýetişmeýär.

Bulardan başgada kesp-kär bilen baglanyşykly leksika aşakdaky ýaly aýratynlyklara eýedir. Kesp-kär we onuň öndirijilik iş prosesi bilen baglanyşykly professional sözler leksiki, leksik-semantik,morfologik we sintaktik ýollar arkaly ýasalýar we olar belli bir käre mahsus bolan professional leksikany hasyl edýärler. Bu ugra degişli sözlerin köpüsi umumy halk leksikasynyň öwrüminde doly işlenilmän käbir kesp-kär hünär bilen meşgullanýan adamlaryň dar toparynyň arasynda ulanylýar.Başgaça aýdanymyzda bellibir sosial toparyň öz ýöredýän käri bilen baglanyşykly dar profewssional sredanyň dili hatarynda ýüze çykýar. Profesional leksika diňeözüne degişli önümçiligiň kesp-käriň kämilleşmegi,ösmegi bilen baýlaşýar. Käbir professional sözleriň edebi dilde ekwiwalenti bolmaýar. Olaryň aňladýan manylaryny başga sözleriň üsti bilen anyklap bolmaýar. Şonuň üçin bu hili professional sözler, göniden-göni edebi dilde özlerine orun alýar.

Biz ýokarda professional leksika bilen territorial dialektiň, dialekt sözleriniň tapawutlanýan we umumy taraplaryny görkezdik. Sebäbi Garagalpagystanda ýomut dialektiniň wekilleri-de ata dialektiniň wekilleride ýaşaýarlar Olaryň kesp-kär bilen baglanyşykly leksikasynda hem az kem tapawut duýulýar.

Garagalpagystanda ýaşaýan türkmenleriň kesp-kär bilen baglanyşykly leksikasyny öwrenmek türkmen diliniň professional leksikasyny özleşdirmek üçin-de türkmen diliniň taryhyny öwrenmek üçin-de belli bir derejede kömek edýär.

Indi biz kesp-kär bilen baglanyşykly leksikanyň örenilişi baradaky meselä gelsek. Rus dil biliminde XVIII asyryň ortalaryndan başlap kesp-käre degişli

terminler toplanyp ugralypdyr¹.¹ XIX asyryň ortalarynda K N Polikina hünärmentçilige baglanyşykly terminleri öwrenipdir.

Hünärmentçilik leksikasyna degişli terminleri öwrenmek meselesi türk dillerde spňky döwürde üns berilip başlandy. Oňa S Ibragimowyň “Fargona shevalarining kasb-hunar leksikasi” diýen üç tomluk işini, “Professionalnaýa leksika yzbekskogo ýazyka” diýen doktorlyk işini görkezmek bolar. S Ibragimowyň dine özbek dilinde däl, eýsem türk dillerde kesp-kär leksikasy boýunça ýerine ýetirilen ilkinji ylmy işler hasaplamak bolar.

Türkmenleriň dowam etdirip gelýen kesp-kärleri, hünärleri halkyň uzak taryhy döwrüni, milli özboluşlylygyny görkezýär. Bu ugra degişli sözler öwrenmek meselesi taryhçylaryň, etnograflaryň, dilimiziň leksikasyny öwrenijileriň üňsüni özüne çekip gelýär.

Orta Aziýa halklarynyň durmuşyny medeniýetini, taryhyny, etnografiýasyny öwrenen M.S. Andreýewiň, B.W. Weýmaryň, S.A. Suharewanyň, S. M. Dudiniň G.A. Pugaçenkowanyň S. P Tolstowyň işlerinde Orta Aziýa halklarynyň kesp-käre degişli leksikasy barada maglumat berilýär. Bu işlerde türkmen halkynyň el hünärine degişli maglumatlaryna duş gelmek bolar.

Türkmen dil biliminde professional leksika 60-70-nji ýyllardan başlap has giňişleýin öwrenilip başlandy. Bu ugurdan : S Myradowyň “ Halyçylyk we el işleriniň sözlügi”, “Türkmen diliniň hünärmentçilik leksikasy”, A. Gurbanberdiýewiň “Türkmen diliniň Mary gepleşiginiň hünärmentçilik leksikasy”, S G üjikowyň “Türkmen diliniň professional leksikasy”, G. Ataýewiň “Türkmen diliniň professional leksikasynyň sözlügi”, M. Penjiýewiň “Türkmen diliniň professional leksikasy” diýen ýaly işleri görkezmek bolar. Öň belläp

¹ Allaniýazowa Ş. Karakalpak tiliniň kol öner leksikasy. Nöküs 1997

geçişimiz ýaly ýörite Garagalpagystanda ýaşayan türkmenleriň kesp-kär leksikasyna degişli iş edilenok. Bu işi ýazanymyzda ýokarda agzap geçen işlerimizden peýdalanyň, halkyň arasyndan ýygňalan materiallar netijesinde ýazyldy.

Indi biz Garagalpagystanda ýaşayan türkmenler barada maglumat berip geçeli. Garagalpagystanyň Hojaili, Şomanaý etraplaryndaky türkmenler irki döwürlerden bäri häzirki outran ýerlerinde ýaşapdyrlar. Sebäbi öň Daşhowuz etraplary Garagalpagystanyň territoriýasy Hywa hanlygynyň gol astynda bolupdyr. Rewolýusiýadan soňky bölünişik netijesinde türkmenleriň belli bir bölegi Garagalpagystanyň territoriýasyna degişli bolup galypdyr.

Dörtgöl etrabyndaky türkmenleriň bolsa, irki mekany Balkan sebitleridir. Olar 1833-1834-nji ýyllarda köpçülikleýin bolup Garagum çölüne aralaşýar. Olar soň ikitopara bölünip, bir topary Tejene, Gyzyarbada, Saragt etraplaryna tarap süýşýärler. Ikinji topary Was töwereklerinde ýerleşýär. 1885-nji ýyldaky gozgalaňdan soň Hywa hany türkmenlere agyr sütem edip başlaýar. Şeýlelikde, taýpa ýaşululary özleri we mallary üçin Seýitmuhamet handan ýer soraýarlar. Han bularyň haýyşyny kanagatlandyryp, 1856-nji ýylda Amyderýanyň gaýrasyna, Dörtgöl etrabyň territoriýasyna ýerleşdirýär.

I BAP. Türkmenleriň oba-hojalygy bilen baglanyşykly leksikasy

Türkmen halky oba hojalygynda ussaçylyk bilen irki döwürlerden bäri meşgullanyp gelipdir. Olar gündelik durmuşymyzda ulanylýan dürli önümleri ýasamak bilen meşgullanýarlar. Agaç ussalary: **jykyr, araba, gapy, aýna, derweze** ýaly önümleri ýasaýan bolsa, demirçi ussalar **pil, kätmen, orak**, we başgada hojalyk üçin gerek gurallary ýasaýarlar.

Ussaçylykda ulanylýan gurallara degişli sözler

Çekiç // çöküç – ussalaryň çüýi kakmak, demir ýençmek üçin ulanylýan guraly. Munuň gulakly çekiç diýip atlandyrylýan görnüşi hem bar.

Çü:ý // my:h – her hili ululykdaky ujy çiş, beýleki tarapy telpeklige demir predmet. Agaç önümlerini ýasamkda biri-birine seplemekde pol kakmak ýaly işlerde ulanylýar. Ulanylyşyna uly kiçiligine garap: agaç çüý ädik çüý, pol çüý, aýna çüý, gül myh, gül myh ýaly görnüşlere bölünýär. Garagalpak dilinde şege diýip atlandyrylýar.

Gülmy:h – bu derwezä bezeg üçin kakylýan hem-de arabanyň tigriniň daşyna kakylýan uly kelleli çüýüň bir görnüşi. Bu gül we myh sözlerinden emele gelen goşma at.

Palta – ussalaryň agajy çapmak üçin ulanylýan guraly.

Byçgy – agaç kesmek üçin ulanylýan diş-diş gural. Onuň ýerine ýetirýän hyzmatyna görä dişleri ýa-da gyýa kesilip dişelýär.

Ýa:rgy – ýogyn agajy kesmek üçin iki adam bolup işledilýän gural. Özbekler bilen goňşy outran türkmenler erre diýip atlandyryýar. Muña teke dialektinde ary, alili dialektinde zammyr, özbek dilinde arra parsça arre diýilýär.

Kaço:v – agaç ussalarynyň agajy oýmak üçin ulanylýan guraly.

Rende (irende) – agajy ýonmak üçin ulanylýan iki ýany tutarly aý şekilli gural. Bu pars dilinden geçen söz bolup, parsça rände görnüşinde aýdylýar. Ol ýongy, ýonguç diýen manyny aňladýar¹.

Törfi – ussalaryň agajy ýonandan soň ony gowy edip ýylmartmak üçin ulanylýan iri dişli igesiniň bir görnüşü. Munuň ýasy hem-de togalak göernşleri bolýar.

Kerki – agajy ýonmak onu düwürini aýyrmak üçin ulanylýan gural. Ol kätmen şekilinde agaç saply gural.

Şeýtan – pol kakylanda ýa-da agaçdan başga önümler ýasalanda üstüniň tekizligini bilmek üçin ulanylýan gural.

Atagyz // ammyr – iki hili atlandyrylyşy hem ulanylýar. Ussalaryň sim kesmek, ony sogurmak, tovlamak üçin ulanylýan guraly. Atyň agzyna meňzedilip, at we agyz sözlerinden emele gelen goşma at. Özbekçe ombir// kiskiç, gazakça atauz kyskyş görnüşinde atlandyrylýar.

Körük – demirçi ussalaryň metaly ýençmek üçin gyzdyrýan ojagy.

Sandal – ussalaryň üstünde demir ýençmek üçin ulanylýan , bir tarapy süýnmek, ikinji tarapy kert kesilen enjamy. Bu agajyň üstünde gozganmaz ýaly berkidilýär.

Ýylma:la – suwagçy ussalaryň laýyň diwaryny suwamak, tekizlemek üçin ulanylýan guraly. Bu gural teke dialektinde gilmala, teke dialektiniň Mary gepleşiginde dilmala diýip atlandyrylýar. Gil – parsça palçyk laý diýmekdir. Dilmala diýilmegi dile meňzedilip dakylan at.

¹ Arazkulyýew S. Garagalpagystan ASSR-nyň Dörtgöl etrabyndaky türkmen gepleşikleri. Aşgabat 1961

Burov – agajy towlap, burup deşmek üçin ulanylýan ujy hyrly ýokarsy towlar ýaly agaç saply gural. (Burmak işliginden emele gelen)

Iskençe – kesjek ýa-da çapjak bolýan zadyňy, metalyňy berk gysyp saklaýan gural. Bu guraly özbekler iskanja, gazaklar kyskyş diýip atlandyrýar.

Çalgydaş // gaýrak – iki hili atlandyrylyşy hem parallel ulanylýar. Bu ussalaryň, ýasaýan pyçaklaryny ýitilemek üçin ulanýan daş guraly.

Zubil – demiri çapmak bölmek üçin ulanylýan demir gural.

Paýteşe – uly teşe

Isgene – agaç deşýän gural.

Perrek – agaç ýarýan gural.

Keçammyr – arabanyň ägini gyzdýrýan gural.

Nimçarh – ägiň ölçegini bildirýän gural.

Galam – orak dişelýän gural.

Eşek – jaýyň el ýetmeýän ýeri suwalanda üstüne münüp suwalýan agaç gural. Diwara söýelip üstünde adam durar ýaly iki sany tagta goýup suwalýar.

AGAÇ USSAÇYLYGY BILEN BAGLANÝŞYKLY SÖZLER.

Jykyra degişli sözler

Gündogar ýurtlarynda ýapdaky suwuň derejesinden belent ýerleri suwarmak üçin jykyr giňden peýdalanylýpdyr. Ol Eýranda, Hindistanda çarh, Müsürde, Mesepotamiýada sakýa, Özbegistanda çikir ady bilen bellidir. Amyderýa boýlarynda ol VI – VII asyrlarda peýda bolupdyr. Ondan öň bolsa sepme, depme, powa ýaly ýönekeý gurallaryň kömegi bilen suwuň derejesi ýokary galdyrylypdyr.”Jykyr” sözi has gadymy bolup, ol M Kaşgarynyň sözlüğinde jydry görnüşinde getirilýär we “tigir”, “ternaw”ýaly manylary bellenýär. W W Radlow sözlüğünde köne özbek dilinde jykyr manysynda digir sözi duş gelýändigini

belleyär. Muhammedowa tiger – digir – teker sözünden emele gelendigini belleyär, emma özbek alymy Ý. G. Gulamow bu sözi (özbekçe çikir) çykarmak işligi bilen asyldaş hasaplaýar. Biziň pikirimizçe Z. B Muhammedowanyň çaklamasy dogry bolsa gerek.

Jykyryň sostaw böleklerini düzyän detallaryň, gurallaryň, enjamlaryň atlary aşakdaky ýalydyr.¹

Maslyk – ýanöreleriň üstüne kese atylýan 5-6 metr aradaşlykdaky örän ýogyn we berk agaç. Bu Türkmenistanda da:ragaç diýip atlandyrylýar. Garagalpagystan türkmenleriniň käbir gepleşiginde bolsa eşek hem diýilýär.

Ö:re (ýanöre) – üstünde daragajy atmak üçin 4-5 metr aradaşlykda dikilen iki sany purs. Daşhowuz oazisinde öre – sütün diýmekdir.

Suw bermeseň, ýanöräni ýykaýyn.

(D Gylyç)

Uly tigr – kiçi tigiri hereketlendirýän gorizonta tigr.

Kiçi tigr – uly tigr tarapyndan herekete getirilýän wertika tigr, çarh

Dogr-ok (dikok) uly tigiriň içinden geçip daragaja berkidilýän agaç.

Kesok – digirleri herekete getirýän agaç.

Gaňsak – daşyna jykyrgolçalar daňylýan iň uly çarh. Onuň küpjek, keye (kegeý), diş yaly detallary bar. Ol M Penjiýewiň işinde gaňsak ýaly erilýär.

Küpjek – gaňsagyň ortasyndaky topagaç. Onuň içinden suwoký geçirilýär. Küpjek sözi aslynda “çişmek”, “gübermek” manysyndaky köpmek işliginden emele gelip (hamyr köpüpdür, çorbanyň köpügi), türki dillerde güberçek formaly dürli predmetleri, zatlary aňladypdyr.

¹ Penjiýew M Türkmen diliniň professional leksikasy Aşgabat 1991

Kegeý (keýe) – topy we gaňsagy birleşdirýän agaçlar.

Diş – keýäniň gaňsakdan daşa çykyp duran uglary, olara jykyrgolçalar baglanýar.

Jürdek // digir (jykyrgolça) kãrizden suw almak üçin ulanylýan iki tarapy inçerãk ortasy ýögin bolan küzeler. Olar gaňsaga we keýelere keselidine berkidilýär.

Nowa – jykyrgolçalardan guýulýan suwy ýaba akdyrýan ternaw kysym iki köwek agaç.

Ýalak – jykyryň dik okuny göterip durýan kese agaç. Ol suwokuň deňinden kiçi kãriziň gapdalynda ýatyrylyp goýulýar.

Çekge – dik okuň ujunyň daragaçdan geçirilýän deşigi.

Soňky döwürde inženerçilik tipli suwaryş sistemasynyň çekilmegi irrigasion desgalaryň gurulmagy jykyryň önümçilikden düýp göter düşüp galmagyna sebäp boldy. Häzirki wagtda, soňa laýyklykda jykyra degişli leksika hem arhaizmleşdi. Emma ol geçmişiň maddy medeni ýadygãrlikleriniň taryhyny öwrenmekde uly ähmiýete eýe bolmagynda galýar.

Araba we onuň böleklerini aňladýan sözler.

Arwa(araba) – at, eşek goşulyp ýük daşalýan hojalyk transportynyň bir görnüşi. Häzirki döwürlerde hem obalarda ýerleri dökünlemek, zat daşamak üçin ulanylýar. Araba goşulýan mallaryň adyna görä at-arwa, eşeg-arwa diýipm atlandyrylýar

Arweýer – arabany haýdamakda ata salynýan agaçdan ýasalan eýer.

Bosaga – arabanyň iki arşynyň üstündäki keselidine goýlan ujy deşik agaç.

Menjire – gapdal tagtalarynyň bosaga girip durýan agajy.

Zeňni – arabakeşiň oturýan tagtasy.

A:ntagta – iki menjiräniň aralygyndaky öň zeňňä ýakyn tagta. Bu alyn sözünden emele gelen bolmagy mümkin. (andaňy)

Arkalyk – araba eýeriň üstünde durýan бүkdürilen ham.

Çekge çöp – aryşlaryň ujundaky çöp.

Guvk ba:gy – hamydy aryşlara birleşdirýän бүkdürilen ham.

Zo:rwa:gy – hamydyň aşak ujuny berkidýän agaç.

Götergi – oky berk saklamak üçin onuň aşagyndan geçýän agaç.

Ä:k – tigiri hasyl edýän bölekler.

Keye – äk bilen topy birleşdirýän agaçlar.

Görüşimiz ýaly araba we onuň böleklerine degişli sözleriň köpüsi arhaizmleşen sözlerdir. Ol sözler halk köpçüligine düşnükli bolman, dine şol käri ýöredýän ussalara düşnüklidir.

ÝER IŞLERINDE ULANYLYÁN GURALLARA DEGIŞLI LEKSIKA

Ilki durmuş adamlarynyň ulanan sadaja gurallaryndan başlap, häzirki oba hojalygynda işläp ýören kuwwatly we çylşyrymly maşynlaryň hersiniň ozone laýyk ady bar. Ýer sürmekde, ekin ekmekde, bejermekde, hasyl ýygnamakda dürli-dürli gurallar ulanylypdyr.

Azal we onuň böleklerine degişli atlar

Künde – iş maly goşulyp ýer sürmekde ulanylyan oba hojalyk guraly. Ol dialektlerde dürlüçe atlandyrylýär: raht (ärs), saht (sak), sahty (kyraç), pa:da azaly

(gök). Edebi dilde azal diýilýär. M. Kaşgarynyň sözlüğinde azala amaç hem diýlipdir. Edebi dilde azalyň ok we künde diýen iki bölegi bar. Garagalpagystan türkmenleriniň gepleşiginde edebi dildäki azalyň bir bölegini aňladýan künde sözi tutuş guralyň adyny aňladýar. Garagalpakça gunda diýip atlandyrylýar.

Pä:lwa:n agaç (ýaýjyk) – kündäniň aryşy bilen sapyny birleşdirýän agaç. Ýomut dialektiniň gündogar gepleşiginde hilçek, gökleň dialektinde hylçek, nohurlarda gylçak diýilýär.

Ýerdemir – kündäniň ujuna geýdirilýän çöýünden ýasalan ujy çiş demir. Ýer we demir sözlerinden emele gelen at.

Sap (tutawa:ç) azaly dogry saklamak we ýer demiri ýere girizmek üçin ulanylýan sap, kündäniň ýokary çykyp duran ujy.

Pana (şine) – kündäniň sypmazlygy üçin, okuň onuň deşiginden geçen ýerine kese kakylýan taýajyk.

Çowzuk (awjun) – azaly boýunturyga tirkeýän ýüp. Ýomut dialektiniň gündogar gepleşiginde awjun, ärsary dialektinde tirkış diýilýär.

Boýunturuk – iki iş malynyň boýunlarynyň üstüne atylyp ortasyndan azal tirkelýän agaç. Mahmyt Kaşgarynyň sözlüğinde boýundyryk wariantynda berilýär. Bu bolsa boýunturyk sözünüň aslynda boýun-turuk-duruk (ýagny ýerine ýetirýän funksiýasy boýunça “boýunda durmak”) böleklerinden düzülýän goşma sözdügiňi äşgär edýär.

Eminagaç (garawul) – tirkış sypmaz ýaly boýunturygyň ortasyndan dikligine kakylan taýajyk.

Sä:magic – boýunturygyň iki tarapyna hamyt hökmünde berkidilýän dört sany taýajyk. Ol Ýomut dialektiniň wekilleriniň dilinde zeminagaç diýip atlandyrylýar.

Mala – ýeriň yzgaryny saklamak ýüzüni tekizlemek we kesegini döwmek üçin iş malynyň yzyna tirkelýän ýasy ýa-da dişli agaç.

Ok – malany boýunturyga tirkeýän hatja görnüşli agaç.

Denda:na – dişli agaç mala. Pars dilinde dendan “diş” diýmekdir.

Çyrapa:ýa – çyra goýmak üçin agaçdan ýasalan gural.

Adagarwa – çagalary aýaklandyrmak üçin ulanylýan kiçijik araba. Ol iki sözden adak hem-de araba sözlerinden emele gelipdir. Mahmyt Kaşgarynyň sözlüğinde aýagaadak diýlipdir.

Zemmer (nosilka) – zat daşamak üçin ulanylýan gural.

Zeñni (merdiwan) – jaýyň üstüne çykmak üçin ulanylýan gural. Iki sany uzyn agaja kese agaç kakylýar. Kese kakylan agaçlara zeñnidiş diýilýär.

Gañña – eşegiň üstüne münmek üçin ulanylýan agaçdan ýasalan gural. Iki gapdal tagtany birleşdirýän duga şekilli agaç bolýar. Oña gaş ýa-da gañnagaş diýilýär.

Ýüñdarak – ýüñ daramak üçin agaçdan ýasalan gural. Ol üçburç görnüşinde ýasalyp ýokarsyna iki hatar temenden diş ornadylýar.

DEMİR USSAÇYLYGY BILEN BAGLANÝŞYKLY SÖZLER

Demirçi – demirden her hili hojalykda ulanylýan gurallary ýasaýan, döwür ýenjigini bejerýän ussa.

Demir kö:rük – demirçi ussalaryň demiri gyzdymak üçin ulanýan desgasy.

Pil – ýer agdarmak, ýap gazmak üçin ulanylýan gural. Garagalpagystanda ussalaryň ýasaýan pilleriniň hemmesi iki gulaklydyr (depgi). Ahal töwereginde piller bir gulakly hem edip ýasalýar.

Gulak – depgi-depgiç-pili depip ýere girizmek ýaly, onuň bir ýa-da iki tarapynda edilen gulak.

Kätmen – ýer agdarmak, çil çekmek üçin ulanylýan, agaç saply hojalyk guraly.

Kepje – laý işlerinde ulanylýan ýuka,ýeňil agaç saply gural. Ussalar munuň dürli görnüşlerini ýasaýarlar.

Taraş kepje – beýleki kepjelerden tapawudy munuň ýaýjygy bolmaýar. Ol ýasalanda tekiz, ýasy edilip ýasalýar, sebäbi laýdan salynýan jaýlary taraşlap, tekizlemek üçin niýetlenendir.

Ýa:ýjyk – kepjäniňýokarsyna berkidilýän aý şekilli egri demir sim.

Gazow // gazawy – gazanyň kesmegini gyrmak, içini gyryp arassalamak üçin ulanylýan agaç saply gural. Ol Hojaili türkmenlerinde gazawy diýilýär.

Gyrgyç – gawuny,garpyzy şuňa meňzeş zatlary gyryp suwuny almak üçin ulanylýan gural. Bu gural gazawa meňzeş, ýöne ýüzi diş-diş bolýar.

Sançgy – balygy sanjyp tutmak üçin ulanylýan demirden ýasalan üç dişli, ýiti tygly agaç saply gural.

Garmak (çeňňek) – balyk tutmak üçin ulanylýan dürli ululykda bolan, bir ujy ýiti, gaýrakly, ikinji tarapy ýüp, bag daňar ýaly halkaly gural. Bu gaňrak sözünden emele gelen. Munuň silkme garmak, gurma garmak, goşa garmak diýen ýaly görnüşleri bar.

Ätişgi:r // ataşi:r – közi gygyn predmeti gapjap tutmak, ody dörjemek üçin ulanylýan iki uzyn saply gural.

Tüňçe – suwy gaýnatmak üçin ulanylýan ýuka demirden ýasalan gap. Bokurdagynyň ýanynda tutawajy bolýar. Ärsary dialektinde çä:wüş, salyr dialektinde we teke dialektiniň Mary gepleşiginde ça:ýjo:ş görnüşinde atlandyrylýar.

Tüň – bokurdagynyň gapdaly uly tutarly suw daşalýan misden ýasalan uly gap.

Peş (peç) – öýi gyzdirmek üçin ulanylýan ýuka demirden ýasalan desga. Onuň ýokarsynda iki sany tüňçe oturdar ýaly we uly gazan atarar ýaly deşigi bolýar. Muňa başgaça taňňýr peş hem diýilýär.

Küňre peş – öýi gyzdyrmak üçin ulanylýan desga. Onuň diametri 1-1,5 metr, boýy 2-2,5 metr çemesi bolýar. Muňa esasy kömür ýakylýar. Bu Hojaili türkmenlerine garanda Dörtgöl türkmenlerinde giňden peýdalanylýar.

Demirgazyk – iri mallary örkleme üçin ýasalan ujy ýiti ýokarsy halkaly gural.

Şarlavuk – jaýyň üstüniň ýagyş suwuny ýere akdyrmak üçin niýetlenip ýasalan gural. Suw akar ýaly salma şekilli edilip ýasalýar. Ses we şekil aňladýan (şar) sözden emele gelipdir.

Däneli ekinleri ormakda döwmekde we arassalamakda ulanylýan gurallaryň atlary.

Galla oragynda, ony harmanda döwmekde we arassalamakda dürli-dýrli gurallar ulanylyp, olaryň atlary aşakdaky ýalydyr.

Orak – däneli ekinleri, oty ormak üçin ulanylýan guralyň umumy ady M. Kaşgarynyň sözlüğünde ol orgak görnüşinde duş gelýär.

Maňňal (aňňal) – dişsiz uly oragyň bir görnüşi.

Keçgirt – dişli orak. Bu Hojaili türkmenleriniň gepleşiginde ulanylýar.

Çalgyorak – dik durup orulýan orak.

Demirýa:bak //çarşak – pahal, saman.ot toplamakda ulanylýan dişli gural. Pars dilinde çarmah “dört şaha” diýmekdir.

Çarh – bugdaý, arpa döwlende,iş malynyň yzyna tirkelýän majara meňzeş gural. Onuň dişleri, pahalý daşyna oraşdyryp, dänäniň çalt döwürmegine ýardam edýär. Çarh pars dilinde geçen sözdür. (manysy tigris)

Ýa:gyjyk //kirkire – şalynyň gabygyny aýyrýan gural. Kirkire Dörtgöl türkmenleriniň gepleşiginde ulanylýar.

Soky – däne arassalamakda ulanylýan içi köwek demir ýa-da agaç gural. Bu söz “ur” manysyndaky “sok” sözünüň yzyna at ýasaýjy -y affiksiniň goşulmagyndan ýasalypdyr.

Sokusap // sokudaş – sokynyň içindäki dänäni döwmek üçin ulanylýan tutawaçly agaç ýa-da demir.

Elek – däne, un elemekde ulanylýan guralyň umumy ady. Gözenegiň uly kiçiligine görä, onuň uşakgöz, maýdaggöz, irigöz elek ýaly görnüşleri bolýar.

Ti:r – däne sowurmakda susup almakda we ölçemekde ulanylýan gözeneksiz elek.

DEGIRMENE DEGIŞLI LEKSIKA

Türki dillerde un üweýän guralyň jemleýji ady bolan degirmen sözi baryp Mahmyt Kaşgarynyň sözlüğinde tegirmen formasynda duş gelýär. Bu sözüň türki dilleriň gypjak toparynda teýirmen, kábirlerinde tegirmen, türkmen diliniň çandyr gepleşiginde digirman ýaly fonetik wariantlary bar.

Degirmen sözi burýat dilinde teerme, galmuk dilinde teerm, türk dilinde dejuma formasynda şol manyda: çuwaşça taver “aýlanmak”, tuwa dilinde “tiger” “öwrülme” gyrgyzça teg “aýlanmak” manysynda ulanylýar.

Edil şunuň ýaly gadymy türk ýazgylarynda tegrek “tegelek halka”, “gurşaw” tegirmila “öwrülme”, altaý dilinde “tegerik”, “öwrük”, “tegelek”, “teglemek” manysyndadyr. Görüşimiz ýaly türki dillerdäki degirmen :digir” sözi bilen bir düýp sözden bolup, onuň asly aýlanmak manysynda bolandygy aýdyňlaşýar¹.

Altaý dilleride degirmen sözi etimologik nukdaýnazardan digir we men iki bölekden ybarat bolup, onuň birinji bölegi tigr//digir “töwerek, tegelek” ýaly sözler bilen asyldaşdyr. Häzirki döwürde bu sözüň men, -man diýen ikinji böleginiň manysy öçügsiräpdir we öz goşulyp gelýän sözünüň sostawyna siňip gidipdir. Diňe taryhy-deňeşdirme usulunda alnyp barlan derňewler netijesinde bu affiksiň serişde

¹ Penjiýew M. Türkmen diliniň professional leksikasy. Aşgabat 1991

gural manysynda ulanylýandygyny görmek bolýar. “Degirmen” sözi ilki aýlanmak üçin ýasalan degirmen daşyny aňladýan bolsa, soňra tutuş degirmen gural manysyna geçipdir.

Haraz – suwuň, malyň dwigateliň güýji bilen işledilýän uly degirmen .

Çilik – üstünde burs aýlanýan dört burçly ýasy demir.

Bogaz //bogazak – degirmeniň däne guýulýan bogazy.

Çelek – üwüljek dänäni guýmak üçin degirmeniň üstünde oturdylýan agzy giň,aşagy guýguç ýaly inçelýän çelek

Maslyk – degirmeniň çiligini hem-de onuň üstündäki ähli ýüki göterip duran uzyn ýasy demir.

Di:şewa:ç –degirmeni dişemek üçin ýörite ýasalan (b) polat çekiç.

Susguç – üwelen uny haltalara gaplamak peýdalanylýan agaç saply gural.

Basyran – suw degirmeniniň çarhynyň içinden geçirilýän demir.

JAÝ WE ONUŇ GURLUŞYGyna DEGIŞLI LEKSIKA.

Jaý gurluşygy ähli ýerde boluşy ýaly Garagalpagystanda hem giň gerim alýar. Jaýlar köplenç laýdan pagsa edilip salynýar. Salynýan jaýlar niýetlenip salynyşyna görä: jaý, ýaşayyş jay, aşhana, malhana ýaly atlandyrylýar.

Jaý salýan ussalar alty ýedi adam bolýarlar.Olaryň baş ussasy pagsany taraşlaýar. Jaýyň dogry, tekiz, göni çykmagy ussa bagly bolýar. Iki sany atagçy laý atýar.Laýlardan peşma:n pagsa çekýär. Galan adamlar laý ýatyryp, ony döweläp “bişirip” taýýarlaýarlar.

Dyrnak – jaý salynyp başlananda 20-30 sm belentlikde laýdan çekilen pagsa. Dyrnak sementden hem guýulýar.

Pagsa – boýy bir metre golaý ini 50 sm bolan laýdan çekilen diwar. Jaý dört pagsadan ybarat bolýar. Birinji, ikinji, üçünji pagsa diýip atlandyrylýar.

Perdiwa:l –dört pagsa çekilenden soň jaýyň üstüne agaç goýulýar. Soň agajyň üstüne ýarym metr çemesi pagsa çekilýär. Şol pagsa perdiwal diýip atlandyrylýar. Agajyň üstünden çigamyş (çelgi hem diýilýär) ýaýradylýp üstüne çöp, gamyş galyň edilip basylýar. Üstünden gamyşlary basyp durar ýaly golegri edilýär, ýagny ýüka laý bilen berkidilýär.

Jaýyň gatlarynyň atlandyrylyşy

Bu ýerde gat otag manysyny aňladýar. (ol alty gat jaý salnypdyr)

Dalan – uly koridor.

Dä:liz – koridoryň insiz kiçi görnüşi.

Eýwa:n – iň uly giň otag.

Terseýwa:n – jaýyň demirgazyk tarapyndan iki ganat çekilip,üsti basyryp bejerilen ýer. Ol ýazda oturmak üçin niýetlenendir. Şonuň üçin onuň bir gapdaly açyk bolýar. Bu Dörtgül türkmenleriniň gepleşigine mahsus.

My:hma:nha:na // mimanjaý – ýörite muhman üçin niýetlenen otag.

Ma:lhana // malýatak – mal salamak üçin salynan jaý.

Sa:manha:na – saman, ot saklamak üçin niýetlenen ýörite bir gat jaý.

Telek – Hojaili türkmenlerinde gallahana. Dürli enjamlar, iým, däne saklanýan otag.

Bassyrma //ça:rsy – malhananyň günorta tarapyndan iki ganat çekilip üsti basdyrylan ýer. Bu Hojaili türkmenlerinde çertek diýip atlandyrylýar.

GARA ÖÝ BILEN BAGYŞYKLY SÖZLER.

Türkmen halky gara öýgen irki döwürlerden bäri peýdalanyň gelipdir. Häzirki döwürde hem maldarçylyk bilen meşgullanýan hojalyklarda gara öý giňden peýdalanylýar.

Garagalpak dilinde kara üý kiýiz öý diýip iki hili atlandyrylýar. Köpräk kara üý sözi ulanylýar. Bu söz başga türki dillerde: özbek dilinde kora uý, utow, başgyrt dilinde tirmä, nogay dilinde terme, tatar dilinde kiýez öýhem terme görnüşinde aýdylýar¹ Gara öý birnäçe böleklerden durýar. Olar aşakdakylardan ybarat.

1 Öýüň agaç esbaplary.

Tüýnük – öýüň depesinde uklary ozone düzýän (60-dan 80-e çenli gözenegi bolan) tegelek esbap. Ol söwüt agajyndan ýasalýar.

Çagaryk – tüýnügiň ortasyndan atanaklaýyn geçýän, ýaý görnüşli alty hatardan ybarat inçe taýaklar. Olar berklik üçin düýäniň hamy bilen gözeliýär.

U:k – dört ganatly (tärimli) öýlerde ýarym aý şekilli 60nsany uzyn, egri taýak. Onuň ýokarky uýy tüýnügiň gözenegine girýär, aşagy tärimine berkidilýär (daňylýar).

Tärim – öýüň düýbi tutulýan gözenek-gözenek esbap (gapyrghasy). Ol tärimiň sanyna görä alty ganat öý, sekiz ganat öý diýip atdylýar. Alty ganat gara öýde uklaryň sany 110 töweregi, sekiz ganat gara öýde 130 töweregi bolýar.

Şa:tä:rim – tärimleriň ikisine şeýle at berilýär. Ol tärimler işiksöýä daňylýar. Şonda her tärimiň bir gulagy söýeden çykyp durýar. Beýleki tärimlerde şeýle çykgyt bolmaýar. Olara tör tärimi diýilýär.

Işiksö:ýe – her öýde ikisi bolýar. Şatärimler şol söýelere saralýar. Şeýle hem aşaky we ýokarky işikleri ozone berkidýär.

Aşaky işik (bosaga) – gapynyň aşagynda ýere goýulýar. Söýeleriň aşaky uçlary onuň ýörite niýetlenen deşiklerine sokulýar.

¹ Allaniýazowa Ş. Karakalpak tiliniň kol - öner leksikasy. Nöküs 1997

Ýokarky işik – işikleriň depesine geýdirilýär. Onuň ýokarky tarapynda alyn uklary üçin niýetlenen deşikleri bolýar.

2 Öýüň “eşiklerine” degişli sözler.

Üzük – uklaryň üstüni örtýän iki bölek uly keçe (reňk berilmän taýýarlanylýan özboluşly uly keçe).

Durluk – tärimiň daşyndan ýapylýan dört bölekden ybarat keçe.

Serpik – tüýnügiň üsti bilen üzügiň ýokarky gyrasyna ebşitläp ýapýan eşik. Onuň bir bölegi tüsse çykmak üçin açylyp ýapylyp durýar.

Öý gamşy – öýe gorag üçin aýlanýar hem öýe gelşik berýär. Her öýde ikisi bolýar.

Tarpýar – gapa tutulýar.

3 Öýüň ýüpleri.

Düzi – uklary biri-birine düzýän 4-5 santimetr iki bolan uzyn kakma (kakma ýüp).

Bilba:g – tärimiň orta bilinden tärimiň tutuş daşyna aýlanýan ini 30-40 sm bolan kakma gülli ýüp.

Tüýnük ýüp –çagarakdan halkalaýyn sallanylýan bir metr ýaly işilen ala, ujy gotazly owadan ýüp. Tüýnüge direg urlanda ony saklamak üçin güýçli apy-tupanda degirmen ýa-da çuwala gum guýup asyp goýmak üçin ulanylýar.

U:k bag – uguň aşaky ujuny tärime sarap beritmek üçin uga daňylýan ýüp.

Serpik bag – serpigi açyp ýapmak üçin onuň öň tarapyna daňylýan ýüp.

4 Öýüň kömekçi serişdeleri.

Syryk – taýakdan ýogyn, uzyn, ujy haçjasyz togalak berk agaç. Syrygyň kömegi bilen birnäçe işleri ýerine ýetirseň bolýar.

Üzükleriň uklaryň üstüne syrygyň kömegi bilen oklanýar. Şol wagt üzügiň baglaryny başga bir adam alyp gaçýar we ony ýokary uga tarap çekýär. Uklaryň üstüne oklanan üzükleri nirä süýşürmeli bilsa, ony hem syryk bilen süýşürmeli. Egerde üzügiň ýyrtylan ýa-da halparan ýeri bolsa, ony hem syryk bilen süýşürmeli. Syrykdan başgada öýüň birnäçe kömekçi serişdeleri bar. Olar öýi uly harasat, apy-tupandan aman saklamaga gerek bolýar.

Direg – tüýnük ýüpüň içinden geçirilip, tüýnükden urulýar (direlýär) başy haçjaly ýogyn, berk, togalak agaç.

Paýapyl – diregden gysgarak hem inçeräk başy haçjaly berk, togalak agaç. Haçjsynyň agzyna dört uga ýeter ýaly togalak agajy kese goýup ukdan direlýär.

Ýaba – diregden, paýapyldan has gysga, başy haçjaly togalak, paýapyldan ýogyn, diregden inçe berk agaç. Ol tärime direlýär.

Çöwşi – bu juda uly apy-tupanda öýüň daşyndan ýörite edilýän tanaply berkitme. Öýüň yk tarapynyň edil düýbünden berk gazyk kakmaly. Öýüň ýele tarapyndan bolsa iki ädim daşlykdaýene bir gazyk kakmaly. Urgany iki deňläp yk tarapky gazykdan daňmaly. Daňlan urganleriň her ýüpüni tüýnügiň eşeginden salyp, ýele tarapdaky gazyga pugta çekdirip daňmaly. Soň urganlary burgulamaly.

Urgan – ýün bilen çöpüri darap, sap ugdan (ýüňüň çöpüriň ujundan iň oňat ýerinden) işilýän ýüp. Ol üç ýa-da dört бүkdürme bolýar. Uzynlygy 15-20 gulaç bolmaly. Bu juda bek bolýar.

Tarpýapar – öýüň gapysyna tutulýar. Gamyş çykalyp ýüzüne mata tutulýar. (Eger kilimden bolsa oňa gapykilim diýilýär). Tarpýapar her açylyp ýapylanda tarpyldaýar. Şonuň üçin oňa tarpýapar diýilýär.

Öň belläp geçişimiz ýaly gara öý türki halklaryň hemmesinde giňden ulanylypdyr we şu günlere çenli hem toý-märekelerde gara öý dikilýär. Gara öýüň bölekleriniň atlarynyň köpüsi türki dillerde meňzeş atlandyrylýar.

Meselem:

Garagalpak dilinde kerege, kanat, tüňlik, uwyk, üzik, belbew, baskur: gyrgyz dilinde kerege, tunduk, uuk, bosogo, jabyk baş, tegiriç: gazak dilinde kerege, kanat uik, üzik, tundik, beldew, baskur:nogaý dilinde terme agaş, tagarak, uwuk.

ZERGÄRÇILIGE DEGIŞLI SÖZLER.

Zergärçilik bilen türkmenler irki döwürlerden bäri meşgullanyp gelipdir. Zergärler gelin-gyzlar üçin dürli şaý-sepleri ýasapdyrlar. Ýöne biziň öwrenýän Garagalpagystanda ýaşaýan türkmenleriň içinde zergärçilik bilen meşgullanýan ussalara duş gelmedik. Zergärçilige degişli sözleri ýaşulularyň, gelin-gyzlaryň dilinden ýazyp aldyk.

“Zer” sözi parsy-täjik dilinden giren söz bolup, türki dillerdäki altyn sözi bilen manydaş.¹

a) Başa dakylýan şaý sepler: egme, ti:ýrta:ra (egmäniň iki gapdal hem ýokarsyndaky şaýlar-sıtara) kerpişli, sümsüle, gupba, gotaz, otoga (gupbanyň depesine dürtülýän per)

b) Gulaga dakylýan şaý-sepler: tekeçir, gulok halka // gulalka.

c) Boýna dakylýan şaý-sepler: bukov, tumar.

d) Ýaka dakylýan şaý-sepler: çaňňa, çapraz, apba:sy, heýkel, gönjuk (göwüs monjuk)

¹ Allaniýazowa Ş. Karakalpak tiliniň kol - öner leksikasy. Nöküs 1997

Bilezik – bilege dakylýan şaý sep. Türki dillerde bilezik, bilek hemde ýüzük sözünüň birikmeginde emele gelipdir. W.Radlowyň sözlüğinde bilezik sözi bilek uzak görnüşinde berilýär.

Ol türki dillerde: gyrgyzça bilezik, nogaýça bilezik, başgyrça biläzik, gazakça biläzik, uýgurça biläzuk, tartaça biläzek, özbekçe bilaguzuk ýaly aýdylýar

Düwme – bu gadymy ýazuw ýadygärliklerinde hem duş gelýär. M. Kaşgarynyň sözlüğinde týugma ýaly atlandyrylýar.

II BAP. HALYÇYLYK LEKSIKASY.

Türkmenleriň halyçylyk senedi çuňňur taryhy köklere eýe. Sungady öwrenijiler, etnograflar ondaky gölleriň syrly nagyşlaryna düşüňip bolsa, türkmen taryhyna has aralaşyp bolar diýip hasap edýärler. Türkmen halky halyda öz ýaşayan ýerini ösümlük we haýwanat dünýäsini, etnik gurluşyny we taryhy gowgaly wakalary suratlandyrypdyr. Arheolog W. I. Sarianidi häzirki türkmen häzirki türkmen halylarynyň nagyşlarynyň üç müň ýyl ozalky gap-çanaklarda gabat gelýändigini tassyklaýar. 1947-nji ýylda Altaýdan tapylan halynyň ýaşyny alymlar iki ýarym müň ýyl diýip kesgitlediler. Belli halyşynas S. Rebenko dokalyş tehnologiýasyny, göl nagyşlaryny içgin öwrenip, onuň häzirki zaman türkmen halylary bilen badaşandygyny belledi. Bu halynyň oguzlar döwrüniň jemgyýetçilik syýasy etniki gurluşyny şöhlelendirýän gymmatly çeşmedigini nygtap meşhur

edebiýatçy Ahmet Bekmyradow: “Hakykatdan hem türkmen halyalaryny aýdymlar kitaby. Bu kitapda uzak asyrlardan bäri halynyň durmuşy ykbaly, ynanjy siňip gadymy aýdymlar bar. Olar göl nagyşlarynyň arasynda gizlin syr bolup ýatyr” diýip belleýär (ogyz nesli žurnaly. 1998 3 san)

Garagalpagystanda ýaşayan türkmenler (gelin gyzlarynyň) şu günlere çenli ähmiýetini ýitirmän gelen halydyr palaslaryny ökdemek bilen dokaýarlar. Her bir türkmen maşgalasy haly dokamagy keşde çekmegi özleriniň hökman bilmeli işleri hasaplapdyr. Şonuň üçin her bir türkmen maşgalasy şu günlere çenli haly dokamagy dowam etdirip gelipdir.

DOKMA ÖNÜMLERİ DOKALANDA ULANYLYAN GURALLAR.

Dokmadarak – dokma önümleri dokalanda çitilen çitimleri geçirilen argajy kakyp berkitmek üçin ulanylan demir dişli, ağaç saply gural.

Darty – haly palas dokalanda erişiň arasyny açyp, bat berlende erişleri çalşyryp durýan pil saply ýaly ağaç.

Çeker – dartyny çekmek itermek üçin ulanylan ağaçdan ýasalan gural. Çekmek işliginden ýasalan at.

Küjagaç – muňa erişler berkidilýär.

Keser – çitim kesmek üçin ulanylan gural. Bu guraly ussalar ýörite çitim kesmek üçin demirden kiçijik pyçak görnüşinde ýasaýarlar.

Inewiç – haly önümleriniň gyrasynyň dogry çykmagy ükçin ulanylan çüý şekilli gural. Halynyň gyrasyna sanjylýp, gapdal ağaçlara dartyp berkidip daňylýar. In sözünden emele gelen bolmagy mümkin. Bu gural teke dialektinde änewiç diýip atlandyrylýar.

HALY ÖNÜMLERINE DEGIŞLI SÖZLER.

Dokma önümleriniň dokalyşy bir meňzeş bolmaýar. Dokma önümlerine haly, palas, kilim, çuwol, takyr ýaly önümler girýar. Bularyň dokalyşynda hem uly tapawut bar. Haly çitilip hem kakylp dokalýan bolsa, takyr kilim diňe kakymlar (dürli reňkdäki ýüpler) kakylp dokalýar¹.

Haly – dokma önümleriniň iň köp dokalýany halydyr. Bu çitilip dokalýar. Haly dürli ululykda bolup, oňa dürli nagyşlar göller salynýar. Haly dokalmaga başlananda ilki diňe kakymlar kakylýar. Soňra kakym 4-5 santimetr bolansoň gyranagyş salynýar. Soň bolsa, dürli göller salynyp dokalýar. Halynyň gyrasyndaky kakylp dokalan ýerine toprak diýilýär.

Baslyk – halynyň berk bolmaklygy üçin bir hatar çitimden soň kakylan ýüp. Çitimler gyrkylyp aýrylandan soň baslyk hem aýrylýar.

Palas – düşek üçin ulanylýan dokma önümleriniň bir görnüşi. Munuň dokalyşy halydan tapawutlanýar. Ol çitilmän dakymlar dakylp dokýar.

Kilim – bu hem düşek hökmünde ulanylýar. Munuň dokalyşy edil palasyňky ýaly, ýöne bu palasdan kiçiligi bilen tapawutlanýar.

Takyr – munuň dokalyşy halydan hem palasdan hem tapawutlanýar. Ol dine dürli reňkdäki ýüpler arkaly kakym kakylp dokalýar. Adyndan belli boluşy ýaly iki tarapy hem takyr bolýar. Häzirki döwürde takyr dokalmaýar.

Eriş – dokma önümlerini dokamak üçin parallel ýüwürdilen ýüp.

Çitim – haly dokalanda ýüp iki sany erşiň daşyndan oralyp keser bilen dokalýar. Şol erşiň daşyndan oralyp galan bölegine çitim diýilýär².

¹ Azymow P. Türkmen diliniň meseleleri. Aşgabat, 1969.

² Annanurow A. Türkmen dilinde xal işlik formalary. Aşgabat, 1978.

Sarmaç – hala kakmak üçin taýýarlanylýan ýüp.

Gö:l – hala salynýan esasy nagyş. Garagalpagystan türkmenleri hala teke gölünide, ýomut gölünide salyp dokaýarlar. Hojaili etrabyndaky ýomutlar esasan öz tireleri bilen baglanyşykly ýomut gölüni salyp dokaýarlar. Dörtgöl etrabynda teke gölüne “Türkmenistan göli” diýilýär.

Gyradalov – halynyň gyrasyndaky dört erişine oralýan gara ýa-da gök ýüp. Ol halynyň owadan bolmagy üçin ähmiýetlidir.

I:klik – ýörite ik salmak üçin dokalýan gap.

Çemçelik – çemçe salmak üçin ýörite dokalýan gap.

KEÇE BILEN BAGLANÝŞYKLY SÖZLER.

Keçe – ýüňden dürli nagyşlar salnyp, basylyp bejerilýän düşek. Keça: kebelek, sary içýan, aýnagöl, goçbaşy, gülýaka, byçgydiş alaja ýaly nagyşlar salynýar.

Gyrgara – bu gyra hemden gara sözünden emele gelen at.

Keçe ilki keçe gamyşynyň üstünden oýlanýar, dürli nagyşlar salynýar. Soň keçe gamyşy toplam üstüne gyzgyn suw guýup, togalap çekýärler. Keçe kemden baslygyp berkleşýär¹. Keçe çekilip gutarylandan soň, keçegamyşy ýazyp üstüne dört baş adam bolup ony gowy edip basýarlar ýagny bişirýärler. Şondan soň kee berk we owadan bolýar.

AT EŞIKLERI BILEN BAGLANÝŞYKLY SÖZLER.

Jul – at ýatagynda salynýan eşik.

Kö:nekçe – basyrygyň bir görnüşi.

¹ Ballyew G. Türkmen dilinde kem işlikler. Aşgabat, 1967.

Eýerlik – eýeriň üstünden salynýan keçe.

Digdige – derligiň üstünden salynýan kiçi eşik.

Ýa:lpoş //boýunsa – aty çybyndan goraýan eşik.

Çapgy keçe – aty çapga goşulanda eýeriň aşagyndan salynýan kiçiräk ýeňil keçe.

Derlik – aty toýa goşulanda salynýan, aty gowy derledýän eşik.

Basryk – ata salynýan uly eşik.

ÝÜŇ EGIRMEK BILEN BAGLANÝŞYKLY SÖZLER.

I:k – ýüň egirmek üçin niýetlenen, ýokary başyna sapak ildirýän aýlawlyjy gural.

Y:kmaş – ik egrilende igiň gowy pyrlanmagy üçin onuň aşagyna ötürilýän tegelek ortasy deşik gural. Bu söz Gurban Ataýewiň “Türkmen diliniň hünärmentçilik leksikasynyň sözlügi” diýen işinde (49 sah) ik hem-de baş sözlerinden emele gelen goşma at diýip belleniýär. Emma bu enjam igiň başyna däl-de aşagyna ötüriýär. Bu söz ykmak sözünden emele gelen bolmagy mümkin.

Kelep – egrilen ýüpleriň бүkdүrilip taýýarlanylýan bölegi.

Sümek // pişge – egirmek üçin darakda daralan belli bir möçberdäki düýrlenen süýnmek ýüp. Sümek süýnmek sözünden asyllydyr.

TIKINÇILIK LEKSIKASY.

Türkmen halky ýokary çeperçilikde ýerine ýetirilen nagyşlary döredipdir. Türkmen aýal gyzlary özleriniň ajaýyp el hünärlerini nesilden-nesle, asyrdan-asyra alyp gelipdirler. Özüniň nepisligi, inçeligi, owadanlygy bilen tapawutlanýan nagyşlarymyz dünýä milletleriniň wekilleriniň hem gyzgyn söýgüsini gazanyp gelýär. Biziň niagyşlarymyza syn eden myhmanlaryň biri: “Dünýäde millet kân,

milletlerde bolsa, gyz-gelin. Gyz-gelinleriň her bir toparynda özboluşly inçe sungat bar. Emma türkmen gelin-gyzlarynyň bu täsin talantynyň deňesine goýar ýaly biziň pikrimizçe dünýäniň hiç ýerinde hem el sungaty tapylmasa gerek.” Bu sözleri biziň gelin-gyzlarymyzyň el hünärini gören her bir adam tassyklasa gerek.

Türkmenleriň el hünäriniň taryhynyň gadymydygy jedelsizdir. Aýal gyzlaryň her hili egin eşiklerine salýan nagyşlarynyň haýsy döwürde dörändigini takyk aýtmak kyn. Elbetde, ençeme syýahatçylaryň ýazgylary, arheologik barlaglaryň netijeleri, muzeýlerde saklanylýan eksponatlar, bu hünäriň has gadymy döwürlerde bolandygyny tassyklaýar. Gadymdan bäri edilip gelýän nagyşlaryň ýitip gitmezligi üçin, onuň taryhyny çuň öwrenmek zerur.

Türkmen gelin gyzlary iri döwürde nagyşlara, goçaklara tebigatyň aýsy hem bolsa, bir predmetine meňzetmek arkaly at beripdirler. Olaryň arasynda haýwanlara, guşlara, adam bedeniniň agzalaryna, ot-çöplere, güllere, ösümlüklere asman jisimlerine we şoňa meňzeşlere degişlilerine duş gelmek bolar¹.

Tikinçilik işinde owadanlyk üçin salynýan şekil tikin maşynynda edilse, şeýle hem iňňe bilen ýerine ýetirilse nagyş bolýar. Tutuşlygyna alnanda şol salynýan şekile nagyş diýilýär. Taryhyny, geçmiş däplerini eý görýän halkymyzyň gyz gelinleri şu döwürde hem keşde nagyş gaýmagy iň arzyly el işi hökmünde dowam etdirýärler.

NAGYŞ ATLARY:

Agsakly goçak – ýaşyl sapak bilen çekilen egrem çyzygyň üstünde “F” harpyna meňzedilip edilen nagyş.

Alagowurdak – el işleriniň hemmesine salynýan, akly-garaly nagyş.

¹ Borzakow A. Türki dilleriň günorta-günbatar toparynda iş atlary. Aşgabat, 1976.

Aýgädik – bir tarapy gädik üçburçluga meñzeş nagys.

Barmak – içi goňur sapak bilen dörde bölünip, çekilen keşde, gözenegiň her bölegiň içinde “Ş” harpyna meñzeş edilip, kürtä we gyz tahýasyna salynýan nagys.

Beşek – pişegiň başyna meñzedilip salynýan nagys.

Bäşgülkeşde – güle meñzedilip tahýa salynýan keşde.

Gazaýak – gazyň aýagynyň yzyna meñzedilip, el işleriniň ähli görnüşlerine salynýan nagys.

Gelinbarmak – arasy üzülmän gidýän, birnäçe hujre görnüşindäki ak sapak bilen el işleriniň hemmesine salynýan nagys.

Gaňyrçak – gelin-gyzlaryň egin-eşiklerine tikin maşynynda “S” harpyna meñzedilip salynýan nagys.

Gaňrakgoç – goçuň şahyna meñzedilip, tahýa salynýan nagys.

Gonjuk – elde we tikin maşynynda bejerilýän byçgydiş görnüşinde salynýan nagys.

Guşgöz – gyz tahýasyna salynýan “sekizkeşde” nagşynyň ortasyndaky tegelejek akja nokatly nagys.

Gülýaýdy // gülleýdi – el işleriniň hemme görnüşlerine “J” harpyna meñzedilip salynýan nagys.

Orakdiş – gaýma we keşde bilen edilýän nagyslaryň ortasyna keseräge-de diş-diş görnüşinde salynýan esasy gyýçak nagys.

Penjegovak – çyrpa kürtä salynýan tegelek, ýaýraň goçak.

Saýlan – tahýa, geým-gejime, kürtä salynýan kiçiräk gaňyrçakly nagys.

Türkmen dilindäki nagys atlary, şol sanda el hünärmentçiliginde önderilýän önümlere salynýan nagys atlary esasan, haýsy hem bolsa bir zada meñzetmek arkaly berilýär. Olary aşakdaky toparlara bölmek mümkin.

1 Dürli predmetlere meňzedilen nagyş atlary: göl, gölçe, gönjök, dagdan, heýkel.

2 Haýwanlara mör-möjeklere, olaryň dürli organlaryna, häsiýetli alamatlaryna meňzedilen nagyş atlary: guş, guşgözi, guşganat, tazyguýruk.

3 Adamyň beden agzalaryna meňzedilen nagyş atlary: göz, barmak, gupak.

4 Ösümlüklere ot-çöplere agaçlara meňzedilen nagyşlar: gül, ýaprak, jümjüme, bossan.

5 Her hili predmetlere gurallara meňzedilen nagyş atlary: kerpiç, seçek, toýnuk, orakdiş.

6 Asman jisimlerine, tebigy hadysalara, baýlyklara, çeşmelere, peýzaža meňzedilen nagyş atlary: Aý, Gün, Ýyldyz.

Nagyşlaryň sözler bilen aňladylmagynda meňzeşlik uly rol oýnandyr, ýagny nagyş atlary meňzeşlik esasynda dakylandyr.

Nagyşlar ownuk we iri görnüşde, şonuň ýaly hem keşdede (elde we gaýmada, tikin maşynynda) edilýär. Birnäçe nagyşlaryň haýsy milli egin eşiklere salynýandygynyň üstünde durup geçeliň.

Aý – Aýyň şekiline meňzedilip tahýa, köýnege, geýim agzyna salynýan nagyş. Dürli sapaklarda keşdede, gaýmada pugtamada ýerine ýetirilýär.

Sekizkeşde – güle meňzedilip tahýa, köýnegiň ýakasyna, geýim nagşynyň ortasyna salynýar.

Bäşpara – gyzyly we ýaşyl kürteleriň ýartmajyndan ýokarlygyna ýaprakly şahajyklara meňzedilip salynýan nagyş. Häzirki wagtda ýediparaly görnüşi hem bar.

Gözenek – bu hemme egin eşiklere salynýan öýjük-öýjük görnüşli nagyş. Gelin-gyzlaryň ýakalary, geýimleri tikin maşynynda bejerilende dürli ululykda (ýeke, goşa, dörtgözenek) salynyp ýerine ýetirilýär¹.

Peýkam – bu islendik eşige salynýan ýaý okunyň ujuna ötürilen peýkama meñzeş nagyş. Bu nagşa “gara dil” hem diýilýär.

Ähli nagyşlaryň taryhynyň gadymy bolşy ýaly erkek adamlaryň egin-eşiklerine salynýan nagyşlaryň taryhy hem gadymydyr.

Öňki döwürlerde nagyş salynyp tikilen egin-eşikleri erkek kişileriňde, uludan-kiçä hemmesi geýýän ekenler. Biziň häzirki günlerimizde hem bu döp täzedan durmuşa ornaşyp başlady.

Ökgöz – bu erkek adamlaryň geýýän gyrgyzy donunyň, çäkmeniniň ýakasyna jäjek çalyp, şonuň üstünde gaýylýan pugtama.

Tegek – bu hem donuň, çäkmeniň ýakasyna jäjek çalyp, şonuň üstünde pugtalanyp salynýan nagyşlaryň biri.

Akgaýma tahýa – gaýma bilen gaýalyp tikilýän oylan tahýasy. Oňa esasan, “sekizkeşde” nagyşy salynýar.

Tirme guşak – bu iki ujunyň öňünden “gönjük”, “gaňyrçak” nagyşlar salnyp bejerilýär.

Türkmen halkynyň egin-eşiklere salýan gadymdan gelýän köpsanly nagyşlary bolup, olaryň hersiniň özüne mahsus taryhy hem bar.

Gynansakda olar häzirki wagtda doly öwrenilenok. Türkmen nagyşlary çuňňur öwrenilse, olaryň ýitip gitmezligine goşant hem-de geljek neslimiz üçin uly miras galdyrdygymyz bolar.

¹ Gažarowa E. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde işligiň öten zaman formalary. Aşgabat, 1990.

III BAP. KESP – KÄR BILEN BAGLANÝŞYKLY SÖZLERIŇ ÝASALYŞ ÝOLLARY.

Diliň sözlük sostawy hemişe üýtgäp durýar. Ol gitdikçe baýlaşýar, timarlanýar, her taraply bolýar, dilden peýdalanýanlaryň durmuşynda döre-ýän ähli täzelikleri, üýtgeşmeleri dogrudan-dogry şöhlelendirip durýar. Sözlük sostawy her taraply ösdürmekde bolsa, diliň söz ýasaýjy serişdeleri örän uly wezipäni erine etirýärler. Diýmek söz ýasalyş diliň sözlük sostawyny baýlaşdyrmagyň esasy eludyr.

Dilde täze-täze sözleriň ýasalmagy, diliň sözlük sostawynyň baýlaşmagy bilen birlikde, elbetde söz ýasalyş ýollarynyň özleride kämilleşýärler, timarlanýarlar, ol ýollaryň özleride baýlaşýarlar.

Söz ýasalyş ýollary köp işlerde grammatikada , ýagny morfo-logiýada aýry - aýry söz toparlary bilen baglanyşykly derňe-lip geçilýär. Şeýlelik bilen-de ol morfologiýa goşulýar. Söz ýasalyş protsesin ylaýta-da goşulma arkaly söz ýasalyşyň grammatika bilen berk baglanyşyklylygy dogry. Emma bu protsesiň leksika bilen berk baglanyşyklydygy gürrüňsizdir. Çünki bel-li boluşy ýaly diliň sözlük sostawyny öwrenmeklik leksikolo-giýanyň işidir¹. Dürli serişdeleriň üsti bilen dilde täze-täze

¹.Xydyrow M. Türkmen diliniň taryxyndan materiallar. Aşgabat, 1958.

sözler emele gelýär, asla, türkmen dilinde aslynda ýasama bolma-dyk söz gaty az. Sözlük sostaw üýtgeýär, baýlaşýar.

Akademik A. A. Şahmatow söz ýasalyşy grammatikanyň aýratyn bir bölümi hökmünde oňa goşmak bilen käwagtlar bolsa, söz ýasalyşy grammatika, leksikologiýa bilen berk baglanyşykly aýry bir lingwistik dissiplinadyr diýen pikire gelýär.

Dilde täze sözler dürli ellar bilen emele gelip bilerler. häzirki zaman türkmen dilinde täze sözler esasan aşakdaky ellar bilen ýasalýarlar.

MORFOLOGIK SÖZ ÝASALYŞ

Morfologik söz ýasalyş häzirki zaman türkmen dilinde söz döretmegiň iň aktiw we örän önümlü ýollaryndandyr. Türkmen dilindäki sözleriň köpüsi şunuň kömegi bilen ýasalandyr.

Birtopar goşulmalaryň rolunyň has artmagy bilen birlikde, birtopar goşulmalaryň-da ulanylyş gerimi daralypdyr, hat-da olaryň käbiri goşulan sözleri bilen bütünleý birigip, goşulma halynda tanalmaz ýagdaýyna gelipdir. Häzirki zaman türkmen dilinde ulanylýan goşulmalaryň çeşmesine gelenimizde, birinjiden, bu diliň öz goşulmalaryna eýe bolsak, ikinjiden, başga dillerden geçen affikslere eediris.

Türkmen dilinde bar bolan söz ýasaýjy affiksleriň birtopary has önümlü bolup, täze-täze sözler ýasmaga we şunluk bilen-de diliň sözlük sostawyny baýlaşdyrmaga aktiw gatnaşýar. Bu erde ilki bilen **-daş, -deş, -la, -le, -ly, -li, -lyk, -lik, -syz, -siz, -çy, -çi, -yjy, -iji** we olaryň gatnaşmagy bilen hasyl bolan çylşyrymly we goşa çylşyrymly affiksleri görkezmek bolar¹. Bularyň

¹ Owezow A. Türkmen dilinde alynma sözleriň ulanylyşy. Aşgabat, 1988.

kömegi bilen türkmen dilinde dürli manyly münlerçe täze sözler emele gelipdirler.

-daş - deş janly we jansyz zatlary görkezýän atlaryň yzyna goşulyp bir predmete ýa düşüňjä deň gatnaşygy bolan käbir umumylyk meňzeşlik bilen häsietlenýän adamy ýa-da başga bir aňsyrylmany görkezýän at sözünü ýasap gelýär.

Meselem: At-atdaş, arka-arkadaş, boý-boýdaş.

-çy,-çi affiksi örän hasylly söz ýasaýjylardan biri bolup, atlardan we käbir at rolunda gelip bilýän sözlerden dürli manylarda bolan isim ýasamak üçin hyzmat edýär. Bu formantyň söz ýasaýjylyk roly we manysy barha giňelýär.

Mysal üçin: Iş-işçi ädik-ädikçi, dil-dilçi, zarp-zarp-çy, edebiyat-edebiyatçy.

-çylyk, -çilik, -çulyk, çülik affiksiniň goşulýan sözi sypat ýa-da otritsatel düşüňjäni aňladýan bolsa, bu goşulmalar özara berk birigişýärler.

Meselem: Gurak-gurakçylyk, kyn-kynçylyk, betbagt-betbagt-çylyk, türkmen-türkmençilik.

Türkmen dilinde ulanylýan söz ýasaýjy goşulmalar esasan dört görnüşde duş gelýärler.

1. Goşulan sözleriň inçe-egynlygyna, dodaklanmak-dodaklanmazlygyna eýermän, bir görnüşde bolan söz ýasaýjy goşulmalar.

-ana,-baz,-ban,-man,bet-,bi-,-waç,-dan,-dar,-zada,-zar,-keş,-ment,-nama,-paraz,-stan,-hana,-hor.

M: Gaýybana,bagban,söwdagär,çaýhana,gülzada,hünärment.

2. Goşulan sözleriniň inçe-ýogynlygyna eýerip,esasan iki hili formada ulanylýan söz ýasaýjy goşulmalar.-a, -e, -agan, -egen, -ak, -ek, -al, -el, -ala, -ele, -alga, -elge, -ar, -er, -arman, -ermen, -dajy, -deji, -jan, -jen, -laýyn, -leýin, -lygyna, -ligine, -arman, -syra, -sire, -çak, -çek...

*Ot-otamak, diş-dişemek, ýat-ýatagan, gez-gezegen, gap-gapak. az-azalmak, köp-köpellenk, gök-gögerme*³.

3. Goşulan sözleriniň inçe-ýogynlygyna, dodaklanmak-dodakanmazlygyna eýerip, esasan dört hili formada ulanylýan söz ýasaýjy goşulmalar. -gyn, -gin, -gun, -gün, -dyr, -dir, -dur, -dür, -jyk, jik, -juk, -jük, -ymtyk, -imtik, -umtyk, -ümtik, ymtyl, -imtil, -umtyl, -imtil...

Gyz-gyzgyn, bit-bitgin, gur-gurgun, duz-duzgun, al-algyr, kes-kesgmr, tut-tutgur, ýüz-ýüzgür.

4. Goşulýan sözlerinin inçe-ýogynlyk we dodaklanmaklyk hesietine eýerip, iki hili formada ulanylýan goşulmalar. Beýle goşulmalar nähili söze goşulsalarda, olaryň çekimli sesleri dodak çekimli seslerinden bolýarlar. -wuk, -wük, -uw, -üw, -sow, -söw.

Şarla-şarlawuk, ýaldyra-ýaldyrawuk, jürle-jürlewük, şa-kyrda-şakyrdawuk, ýaz-ýazuw, gez-gezüw, düz-düzüw, al-aluw, -damak-damaksow, çäge-çägesöw...

FONETİK SÖZ ÝASALYŞ

Morfologik söz ýasalýş bilen berk baglanyşykly bolan fonetik ýol bilen söz ýasamakda sözüň basymy uly ähmiýete eýe bolýar, ýagny basymyň ýeriniň üýtgemegi dilde täze manyly sözüň emele gelmegine alyp barýar.

Meselem:

Gaynatma (at)- gaynatma (işlik),

gaytarma (at)-gaytarma (işlik),

alma (at) -alma (işlik),

gowurma (at) -gowurma (işlik).

Bu ýol bilen söz ýasalýş türkmen dilinde onçakly aktiw däl. Cöz ýasamakda morfologik, sintaktik we sintaktik-morfologik söz ýasalýş täze sözler döretmekde iň görnükli orna eýedirler.

SINTAKTIK WE SINTAKTIK-MORFOLOGIK SÖZ ÝASALYŞ

Bu ýol bilen söz ýasalyş in gadymy ýollardan biri bolup, türkmen diliniň sözlük sostawyny baýlaşdyrmakda häzir has aktiw gatnaşýar diýmek bolar.

Cözleriň özara goşulyşyp, teze manyly söz ýasamak protsesi türkmen dilinde barha güýçlenip barýan protsesdir. Bu protses sözlemde sözleriň ulanylyşy, ýagny sintaksis bilen berk baglanyşyklydyr.

Türkmen dilindäki goşma sözler esasan aýry-aýry many aňladýan iki sözüň birikmeginden hasyl bolýarlar.

Meselem: bil-bag, bilbag

mekge-jöwen, mekgejöwen

at-gulak, atgulak

LEKSIKA-SEMANTIK SÖZ ÝASALYŞ

Leksika-semantik söz ýasalyşda emele gelýän täze söz sözlük sostawda taýýar şekilde ýa öňden bar bolan sözüň esasynda ýüze çykýar.

Polisemiýa hem leksik söz ýasalyşyň bir görnüşi bolup, belli bir derejede söz ýasaýjylyk prosesine gatnaşýar.

Sözün goşmaça göçme manysy dürli hili ýol bilen ýüze çykýar. Olardan esasan aşakdakylary bellemek mümkin.

1. Öz funksiýasy taýyndan birmenzeş hyzmaty erine ýetirmek netijesinde söz goşmaça mana eýe bolýar.

Meselem: Degirmen[el degirmeni, suw degirmeni]

2. Predmetiň, zadyň bolşunyň, häsiýetiniň, hyzmatynyň we ş. m. leriň meňzeşligi zerarly sözüň göçme goşmaça manysy emele gelýär. *Meselem: Aýak[adamyň aýagy. Guşuň aýagy, stoluň aýagy, aýyň aýagy]*

3. Has atlaryň jyns atlaryna ýa-da onuň tersine, jyns atlarynyň has atlara öwrülmegi netijesinde-de söz başga ma-nyda ulanylyp biliner.

Meselem: Sülgün[has at] we sülgün[jyns at]

Jeren[has at] we jeren[jyns at]

Diliň beýleki leksiki birlikleri bilen bir hatarda terminler özüniň gurluşy taýdan bitewi bolan özge terminlere gabat gelýär. Onuň sebäbi şol bir struktura gurluşynyň birsyhly gaýtalanyp durmagy bilen olar tipiki häsiýete eýe bolýar.

Türkmen dilindäki sözleriň strukturasy beýleki türki dillerde boluşy ýaly diliň gurluşy bilen baglanyşyklydyr.

Agglýutinatiw häsiýetli dillerde sözüň strukturasy çylşyrymlydyr. Şonuň bilen birlikde flektiw häsiýetli dillere seredende agglutinatiw dillerdäki sözleriň aslyny dikeltmek, strukturasy anyklamak aňsadrakdyr. Sebäbi onuň sostawyndaky ähli söz ýasaýjy morfemalar asyl söze, düýp söze, ýasaýjy goşulmalara üýtgediji goşulmalara bölünýärler.

Türki dillerdäki sözleri düzmäge gatnaşýan morfemalaryň diňe biri özbaşdak many aňladýar, beýlekileri şonuň yzyna goşulyp, ondan täze manyly söz ýasaýarlar, ýa-da oňa dürli many öwürgünini berýärler. Asyl söz predmeti, oňa degişli hili, hereketi ýa-da ýagdaýy aňladýan many birlikleri hatarynda ýüze çykyp, özbaşdak ulanmaga ukyply morfemalardyr. Bu pikir ähli türkologlar tarapyndan ykrar edilýär¹.

Şeýlede kesp-kär leksikasynyň predmetik manysyny aňladýan topary asyl we düýp söz foleri rmalarynda termin bolup bilýärler. Olardan asyl söz görnüşindäki terminler ekerançylyk leksikasynyň, kesp-kär leksikasynyň, maldarçylyk leksikasynyň iň gadymy gatlagydyr. Kesp-kär leksikasy gurluşy taýdan asylsöz ýasama söz, söz düzümi görnüşinde ýüze çykýar.

¹ Penziew M. Türkmen diliniň professional leksikasy. Aşgabat 1991

KESP – KÄR LEKSİKASYNYŇ MORFOLOGIK USUL BILEN ÝASALYŞY.

Kesp-kär leksikasy ussaçylyk, halyçylyk, tikinçilik, zergärçilik işleri bilen meşgul bolýan adamlaryň zähmet prosesi bilen baglylykda ýüze y çýkypdyr, we zähmet şertleriniň ösmegi netijesinde ösýär we rowaçlanýar. Bu ösüş ilkinji nobatda türkmen diliniň we dialektleriniň esasy sözlük fondy we grammatik gurluşy esasynda kemala gelýär. Asyl we ýasama sözleriň yzyna ýasaýjy affiksleriň goşulmagy bilen kesp-kär leksikasynyň baýlaşmak prosesi ýüze çykýar. Sözlük sostawyň baýlaşmak prosesinde diliň belli-belli söz ýasaýjy serişdeleri aktiwleşýär şonuň netijesinde bolsa kesp-käre degişli täze sözler, terminler döredilipdir. Söz ýasaýjylar dürli söz toparlaryna goşulyp, termin ýasaýjylyk hyzmatyny ýerine ýetirmäge başlaýarlar. Ýasalan täze terminler belli bir grammatik söz toparyna baglanyşykly bolup gelýär. Biziň derňewlerimizden görnüşi ýaly, kesp-kär leksikasynyň sostawyndaky ýasama terminleriň aglaba köpüsi isimlere degişli bolup, ujupsyz bölegi hem işliklere degişlidir.

Söz ýasalyşyň affiksasiýa ýoly kesp-kär leksikasynyň ösmeginiň ýeke-täk ýoly bolmasa hem ony morfologik söz ýasalyşyň iň aktiw öndümlü usuly hasap etmek bolar. Söz ýasaýjy serişdeler türkmen diliniň leksikasynyň beýleki gatlaklary bilen birlikde kesp-kär leksikasyna hem deň derejede gatnaşýar¹. Türkmen diliniň professional terminlerini ýasamaklyga dürli söz ýasaýjy affiksler gatnaşýar. Emma olaryň hemmesi söz, termin ýasalyşyna deň derejede gatnaşmaýar.

Öndümlü affiks -çy, -çi. Beýleki türki dillerde: özbekçe -çi, türkçe -s, -sy, -si, -üi, -sü, -su, başgyrtça -sy, -si, tatarça -çy, -çe, gazakça -şy, -şi: şu hyzmatdaky -ç (çin) mongol affiksiniň -çy, -çi bilen meňzeşligi ünsi çekýär. Bu affiksiň gelip

¹ Xożaew B. Xäzirki zaman türkmen dilinde ortak işlik formalary. Aşgabat, 1975.

çykyşy barada entek konkret maglumat ýok. Ýöne türki dilleri öwrenijiler -çy, -çi affiksiniň gelip çykyşy barada käbir çaklamalar öňe sürülýär. Olardan N. A. Baskakow, G. D. Sanjeýew tarapyndan -çy, -çi affiksiniň aslynyň syl (sil sap) sep formalary bilen baglanyşdyrylmagy ünsi özüňe çekýär. Türkmen diliniň taryhy ösüşinde dar çekimliler bilen giň çekimlileriň çalyşmak häsiýeti şol çaklamanyň hakykata has ýakynrakdgyna güwä geçýär¹.

-çi affiksiniň gatnaşmagynda ýasalan isimler barada M. Kaşgarynyň sözlüğinde giňden maglumat berlipdir. Ol -çy, -çi görkezijisi barada aşakdakylary belleýär. Isimlere -çy goşulyp, hünär eýesiniň atlaryny ýasamakda ähli türki taýpalarda meňzeşdir onda tapawut ýüze çykmaýar.

Häzirki türkmen dilinde -çy, -çi affiksi örän hasylly söz ýasaýjylardan biri bolup atlardan we käbir at rolunda gelip bilýän sözlerden dürli manylarda bolan isim ýasamak üçin hyzmat edýär. Bu formanyň söz ýasaýjylyk roly we manysy barha giňelýär. Diňe edebi diliň maglumatlary boýunça -çy, -çi ýasaýjysynyň ýaýraýyş gerimini anyklamak mümkin däl. Onuň üçin günibirin ösýän dürli ugurlara degişli professional leksikanyň ösüşini hasaba alyp, olaryň ýaýraýyş sferasyny öwrenmegiň zerurdygy äşgär bolýar.

-çy, -çi arkaly ýasalan sözler: halyçy, zergärçi, atagçy, harazçy, demirçi, gurluşykçy, ädikçi.

-ak, -ek affiksi. Häzirki türkmen dilinde onuň fonetiki wariantlary hatarynda, birinjiden, -yk, -ik, -k, ikinjiden, -gak, -gek formasynyň birinji çekimsiziniň düşüp galmagy netijesinde ýüze çykypdyr.

-ak, -ek, -yk, -ik, -uk, -ük goşulmalarynyň ikinjisi giň çekimlä, soňkusy bolsa dar çekimlä esaslanan bir goşulmanyň düli wariantlarydyr.

¹ Baýlyýew S. Türkmen diliniň taryhy grammatikasy. Magaryf 1992

Häzirki zaman türkmen dilinde -gak, -gek affiksi käbir zatlaryň konkret adyny aňladýan sözleriň sostawynda saklanmak bilen örän seýrek duş gelýär¹. Bu affiksi hünärmentçilik leksikasynda diňe taryhy leksika degişli mysallarda ulanylýar.

Häzirki döwürde bolsa termin ýasaýjylyk funksiýasyny ýerine ýetirmeýär.

-ak, -ek goşulmasy arkaly ýasalan atlar: gaňsak, küpjek, garmak, (gaňrak) kürek, susak, orak, pyçak, ýalak, hürük, körük, darak.

-gy, -gi, -y, -i affiksleri.

Türkmen dilinde -gy, -gi, -y, -I at ýasaýjy önümlü affiksdir. Ol hünärmentçilik leksikasynda işlikleriň soňuna goşulmak bilen gural atlaryny we az-owlak iş prosesini aňladýan terminleri ýasaýar.

-gy, -gi affiksi arkaly ýasalan atlar: çalgy, bejergi, depgi, ýargy, götergi, soky, sançgy, burgy, darty, çaty.

-lyk, -lik affiksi arkaly ýasalan sözler: arkalyk, çemçelik, baslyk, maslyk, güýzlik, ýazlyk, çitimlik.

-çylyk, -çilik goşulmalary arkaly ýasalan sözler : senetçilik, ussaçylyk, demirçilik, halyçylyk.

Ýasaýjylyk hyzmatyna görä termin ýasaýjy affiksleriň gyrađeň ýaýramandygy belli bolýar. Bu ýagdaýy aşakdaky taryhy – leksikologik we grammatik ýollar bilen düşündirmek bolar. Önümçiligi ösmegi oňa ylmy-tehniki progresiň aralaşmagy täze düşüňjeleriň, atlaryň, wezipe atlarynyň giňelmegi leksikanyň täze gatlaklarynyň emele gelmegine alyp geldi.

Söz ýasaýjylaryň öndürijilik häsiýeti olaryň goşulyp gelýän düýp sözüne gönden-göni baglydyr. At ýasaýjy öndümlü formalar, isimleriň çäginde atlar bilen baglanyşyklydyr. Şol bir wagtyň özünde öndümsiz formalaryň köpüsi, asyl we

¹ Xozaew B. Häzirki zaman türkmen dilinde ortak işlik formalary. Aşgabat, 1975.

ýasama işliklere goşulyp, olardan täze sözleri ýasamaga gatnaşýar. Bu bolsa türk dilleriň taryhynda isimleriň grammatiki taýdan differensirleşmegine täsir edýär. Şonuň bilen baglanyşykly özünde isim we işlik ýasaýjylyk häsiýetini saklaýan birentek gadymy söz ýasaýjylar soňlukça işliklik häsiýetini ýitirýärler.

KESP-KÄR LEKSIKASYNYŇ SINTAKTIK, SINTAKTIK-MORFOLOGIK USUL BILEN ÝASALYŞY.

Türkmen diliniň kesp-kär bilen baglanyşykly leksikasynyň ýasalyş usullarynyň biri hem iki ýa-da ondan-da köp leksiki birligiň birleşmek usulydyr. Bu usulda ýasalan söz-terminler, leksiki birlikler diňe grammatik jähetten däl, hat-da many jähetten hem biri-biri bilen baglanyşýar. Bu tipli sözleriň komponentleriniň her haýsyny başga-başga söz hasap etmän, ikisini bitewilikde ýeke-täk söz hasap etmelidir.

Bu usul morfologik usual seredende, az önümlü hasap etmek bolar. Kesp-kär leksikasyndaky terminler morfologik serişdeleriň gatnaşmazlygynda ýönekeý leksiki birlikleriň birleşmegi esasynda ýasalanlar: gulakçöp, alkymbag, agaçmala, sokusap, kätmensap, pälwanagaç, demirgazyk, malhana.

Türkmen diliniň kesp-kär leksikasyndaky terminleriň uly toparyny morfologik-sintaktik usulda ýasalan sostawly terminler düzýär. Olar birden artyk sözleriň özara grammatik gatnaşygy girişmeginden hasyl bolýar. Meselem: çalgýdaş, deňdöker, (jykyr) dikgapar, guşgözi, byçgydişi.

NETIJE.

Professional leksikanyň öwrenilmegi netijesinde toplanan baý materiallar, derňewleriň jemleri türkmen diliniň taryhyny we leksikologiýasyny işläp düzmekde, türkmen diliniň ösüşiniň içki kanunlarynyň aýry-aýry ugurlaryny öwrenmekde peýdaly çeşme bolup biler. Professional terminleri döretmekde peýdalanyan prinsipleriň ýüze çykarylmagy, kesp-käre degişli terminleriň semantik we grammatiki aýratynlyklary, şunuň ýalyda ýygnaýan köp sanly halk terminlerinden ylmy-tehniki terminleri döretmekde we türkmen diliniň ylmy terminologiýasyny tertibe salmakda ähmiýetli material bolup biler. Professional leksika degişli alnyp barlan ylmy derňewlerden gelip çykýan netijeler türkmen diliniň leksika bölümüne käbir takykklamalary girizmäge esas berýär.

Professional leksika bilen edebi diliň gatnaşygy jähetden aşakdaky ýagdaýlary seljermek zerur. Birinjiden, edebi dil bilen professional leksikanyň biri-birine gabat gelýän professional sözleriň edebi dilde ulanylýan, peýdalanylýan topary. Ikinjiden, professional leksikanyň entek edebi dile çekilmedik edebi dili baýlaşdyrýan gatlagy. Üçünjiden, territorial dialektleriň çäginde ulanylyp, dialekt sinonimlerini düzýän topary.

Kesp-käre degişli sözleriň agalabasy edebi dilde ekwiwalenti bolmadyk, terminologik häsiýetli sözlerdir. Şoňa görä olary edebi diliň normasyna öwürüp termin hataryna geçirmek bolar.

Görüp geçişimiz ýaly kesp-kär bilen baglanyşykly sözleriň köpüsi: **çüý, çekic, rende, atagzy, haly, palas, gara öy, çitim, gyrkym, uk, tärim**, ýaly sözler edebi dilde ulanylýan sözlerdir. Emma käbir sözleriň ulanylyşynda tapawut bar. Mysal

üçin, edebi dilde ulanylýan ary, azal, merdiwan, şine kimin sözler Garagalpagystan türkmenleriniň gepleşiginde şol gurallaryň atlary ýary, künde, zeňni, pana ýaly atlandyrylýar. Edebi dilde künde sözi azalyň bir bölegini (ok künde) aňladýan bolsa öwrenýän gepleşigimizde künde sözi tutuş guralyň adyny aňladýar.

Şu işimiz dowamynda öwrenen leksiki materiallar türkmen diliniň taryhy leksikologiýasyny döretmekde, türkmen diliniň ösüşiniň içki we daşky faktorlaryny öwrenmekde , türkmen halkynyň we onuň maddy medeniýetiniň, etnografiýasynyň, genetiki we areal gatnaşyklarynyň taryhyny öwrenmekde ähtibarly çeşmeleriň biri bolup biler.

Bu işimiz türkmen diliniň düşündirişli, dialektologik sözlüklerini we türkmen dialektleriniň atlasyny döretmekde hem goşmaça material bolup biler.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

- 1.Arazkulyýew S. Garagalpagystan ASSR-nyň Dörtgöl etrabyndaky türkmen gepleşikleri. Aşgabat 1961.**
- 2.Allanyýazowa Ş. Karakalpak tiliniň kol öner leksikasy. Nöküs, “Bilim” 1997.**
- 3.Penjiýew M. Türkmen diliniň professional leksikasy. Aşgabat “Magaryf” 1991.**
- 4.Annanuwrow A. Türkmen dilinde xal işlik formalary. Aşgabat, 1978.**
- 5.Azymow P. Türkmen diliniň meseleleri. Aşgabat,1969.**
- 6.Ballyew G. Türkmen dilinde kem işlikler. Aşgabat, 1967.**
- 7.Baýlyew S. Türkmen diliniň taryxy grammatikasy. Aşgabat,1992.**
- 8.Borzakow A. Türki dilleriň günorta-günbatar toparynda iş atlary. Aşgabat, 1976.**
- 9.Borzakow A. Xäzirki zaman türkmen dilinde iş atlary. Aşgabat, 1978.**
- 10.Gazarowa E. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde işligiň öten zaman formalary. Aşgabat, 1990.**
- 11.Xydyrow M. Türkmen diliniň taryxyndan materiallar. Aşgabat, 1958.**
- 12.Xozaew B. Xäzirki zaman türkmen dilinde ortak işlik formalary. Aşgabat, 1975.**
- 13.Xäzirki zaman türkmen dili. Aşgabat, 1960.**
- 14.Owezow A. Türkmen dilinde alynma sözleriň ulanylyşy. Aşgabat, 1988.**
- 15.Türkmen diliniň taryxyndan derňew, 1 tom.Aşgabat, 1973.**
- 16.Türkmen diliniň taryxy. Aşgabat, 1982.**
- 17.Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa. Aşgabat 2000.**

MAZMUNY

GIRIŞ	3
Temanyň derwaýyslygy we öwrenilişi	3
1Bap.Türkmenleriň oba-hojalygy bilen baglanyşykly leksikasy	12
1.Agaç ussaýylygy bilen bagly sözler	14
2.Demir ussaýylygy bilen bagly sözler	17
3.Jaý gurluşygyna degişli sözler	21
4.Zergärçilik leksikasy	25
II bap.Halyçylyk,tikinçilik bilen baglanyşykly leksikasy	27
III bap. Kesp-kär bilen baglanyşykly sözleriň ýasalyşy	36
Netije	46
Edebiýat	49